

ВІЙСЬКОВЕ ОСАДНИЦТВО ЯК СКЛАДОВА ПОЛЬСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1923)

У статті розкриваються правові засади польського військового осадництва у західноукраїнських землях та аналізується вплив, який це явище мало на характер аграрних відносин у регіоні. Підкреслюється, що військове осадництво, як і польська аграрна політика у цілому, мала негативний вплив на українське село, оскільки насамперед мало на меті асиміляцію та денаціоналізацію українців Волині та Східної Галичини.

Ключові слова: *військове осадництво, західноукраїнські землі, аграрна реформа, парцеляції, колонізація, переселенці.*

В статье раскрываются правовые основы польского военного осадництва в западноукраинских землях и анализируется влияние, которое это явление имело на характер аграрных отношений в регионе. Подчеркивается, что военное осадництво, как и польская аграрная политика в целом, имела негативное влияние на украинское село, так как, прежде всего, преследовало цель ассимиляции и денационализации украинский Волини и Восточной Галичины.

Ключевые слова: *военное осадництво, западно-украинские земли, аграрная реформа, парцелляции, колонизация, переселенцы.*

The article reveals the legal principles of the Polish military sediment in the western Ukrainian lands and analyzes the impact this phenomenon has on the nature of agrarian relations in the region. It is emphasized that the military sediment, as well as the Polish agrarian policy as a whole, had a negative impact on the Ukrainian village, since, above all, it pursued the goal of assimilation and denationalization of the Ukrainians of Volhynia and Eastern Galicia.

Key words: *military sedimentation, western Ukrainian lands, agrarian reform, parcellation, colonization, settlers.*

Вступ. Процес розбудови української держави неодмінно має супроводжуватися вивченням і критичним осмисленням попереднього історичного досвіду. У цьому контексті чималий інтерес являє звернення до періоду перебування західноукраїнських земель у складі II Речі Посполитої. Враховуючи, що абсолютну більшість населення цього регіону становили селяни, надзвичайно актуальним є дослідження польської аграрної політики, вагомою складовою якої було військове осадництво. Військові осадники з одного боку мали виконувати роль соціальної та політичної опори польської влади. Водночас їх присутність на «східних кресах» повинна була сприяти підвищенню обороноздатності східних кордонів відродженої польської держави. Слід мати на увазі, що звернення до теми польського військового осадництва у Західній Україні і її об'єктивне висвітлення є актуальним і з політичної точки зору, враховуючи стратегічну важливість підтримання добросусідських відносин між Україною і Польщею.

Публікації, присвячені проблемі осадництва на «східних кресах» почали з'являтися ще за часів II Речі Посполитої. Як правило, польські автори підкреслювали «цивілізаторську» місію колоністів, свідомо спрощуючи далекою цілі цієї акції [7; 9]. За часів ПНР і СРСР це питання переважно розглядалося у контексті аграрної політики польських урядових кіл на західноукраїнських землях, впадаючи в іншу крайність та оцінюючи «осадництво» виключно як

інструмент пригнічення українського селянства [4]. На сучасному етапі найбільш повна спроба аналізу цього явища була зроблена вітчизняним дослідником В. Смолеєм [6], серед польських науковців вона привертала увагу Л. Гловацької, А. Зака, Я. Стобняк-Смогоржевської [8; 11–12]. Утім, чимало аспектів цієї проблеми, особливо державно-правового характеру, все ще залишаються недостатньо дослідженими.

Постановка завдання. Мета статті – розкриття правових засад військового осадництва у західноукраїнських землях та аналізу тих впливів, які це явище мало на характер аграрних відносин у регіоні на першому етапі його інтеграції до державного механізму II Речі Посполитої. Як хронологічні межі було обрано 1920–1923 рр. – період, коли військове осадництво досягло свого апогею.

Результати дослідження. Першою правовою підставою для початку військового осадництва у II Речі Посполитій був закон щодо здійснення аграрної реформи від 15 липня 1920 р., який передбачав надання пріоритету солдатам під час отримання парцельованих земель. Цей закон доповнювала відозва «До національної армії» прем'єр-міністра Польщі В. Вітоса від 6 серпня 1920 р., яка з'явилася в один з найбільш драматичних моментів радянсько-польської війни, коли більшовицькі війська вже наближалися до Варшави. У відозві зокрема йшлося: «Солдати, які тривалий час перебували на фронті або добровільно пішли на службу, після встановлення миру, у першу чергу мають отримати від держави землі, як того вимагає Закон про аграрну реформу» [12, с. 153].

Аграрна реформа, яку було розпочато влітку 1920 р., насамперед мала дати раду численним проблемам Польщі соціально-економічного характеру та сприяти консолідації її внутрішніх сил для захисту нещодавно відродженої державності у протистоянні із зовнішнім ворогом. Утім, після підписання прелімінарного миру з більшовиками, у польському аграрному законодавстві дедалі більше стає помітним політичний аспект. Бажання залишити за собою західноукраїнські землі, невдовзі спричинило появу закону про осадництво, який відрізнявся яскраво вираженим колонізаційним характером.

Вже після завершення активної фази польсько-більшовицької війни, глава держави Йозеф Пілсудський 18 жовтня 1920 р. зазначав: «Я вніс до уряду пропозицію, щоб частина здобутих земель належала тим, хто, проливши польську кров і доклавши величезних зусиль, зробив так, що вони стали польськими. Ці землі, виснажені кривавими війнами, чекають на спокій, чекають тих, хто змінить зброю на сільськогосподарський інвентар і здобуде стільки ж мирних перемог у роботі, як і перед цим у боях» [10, с. 45].

Наступними правовими підставами, що мали регулювати механізми військового осадництва стали два закони, ухвалені Сеймом 17 грудня 1920 р., а саме «Закон щодо переходу до державної власності земель у деяких повітах Речі Посполитої» та «Закон про наділення землею солдатів польської армії» [5, с. 184]. На підставі першого з них, польська держава націоналізувала колишні землі Російської імперії, частину майна православного духовництва і монастирів, приватну власність, залишену попередніми власниками, а також, у разі потреби, землі діючих господарств, залишаючи їх власникам до 400 га.

Переходу у державну власність підлягали землі у 22 прикордонних районах: від Дісянського повіту на Віленщині до Кременецького на Волині. Так, лише у Волинському воєводстві до державної власності потрапило 111 700 га [2, с. 50]. Закон передбачав надання компенсації колишнім власникам за втрачені землі. Проте конкретного механізму відшкодування запропоновано не було. У майбутньому це стане вагомим аргументом для критиків осадництва, надаючи їм право трактувати його як захоплення чужих земель.

Відповідно до другого з цих законів, держава приймала на себе зобов'язання наділити солдатів та добровольців Польської армії, земельні наділи у розмірах, що забезпечили б самостійність функціонування їх господарств, при цьому максимально припустимий розмір ділянки становив 45 га [2, с. 50]. Насамперед, осадникам мали відійти землі біженців, військовополонених і політично ненадійних українських селян. Пізніше зазначені закони було доповнено нормативно-правовими актами Головного земельного управління та Міністерства сільського господарства.

Перший закон викликав у сеймі доволі бурхливу дискусію і наразився на критику з боку членів Народно-національного союзу, які виступили на захист дотримання права приватної власності, натомість другий закон було прийнято одностайно. Під час його обговорення, польські політики підкреслювали, що надання землі солдатам – це не тільки вияв вдячності солдатам, які боронили Батьківщину, але й далекоглядний політичний крок, оскільки приведе до зміцнення польської державності у землях, переважно населених українцями та білорусами. Наголошува-

лось також і на економічній вигоді, яку може отримати польська держава внаслідок реалізації програми військового осадництва.

Безпосередня місія щодо здійснення переселення колишніх солдатів до «східних кресів» було покладено на спеціальні Powiatowe Komitety Nadawcze (РКН). До їх складу увійшли: місцевий староста як голова, та по одному з представників від трьох міністерств: сільського господарства, фінансів, військового, а також від Головного земельного управління [12, с. 154]. Як консультантів до роботи комітетів залучали двох місцевих господарів, які представляли інтереси прошарків великих і дрібних землевласників.

Військове міністерство швидко розпочало реалізацію програми переселення, організувавши Секцію солдатського осадництва. При військових округах почали діяти спеціальні комісії, які відбирали та затверджували кандидатури майбутніх осадників. У січні 1921 р. військовий міністр генерал К. Сосновковський видав спеціальну інструкцію, змістом якої мало керуватися командування полків і дивізій, що направляло своїх солдатів на схід [9, с. 171]. Проте, і на цьому слід наголосити, на практиці зміст інструкції трактувався досить довільно, свідченням чого є велика кількість протиправних дій, вчинених осадниками у східних воєводствах II Речі Посполитої.

На початку квітня 1921 р. перші військові осадники прибули за місцем призначення. Якщо брати до уваги українські землі, то перша хвиля осадництва здебільшого була спрямована на Волинь. Зазначимо, що першими осадниками були молоді люди віком 20-25 років, з яких майже половина мала найвищі польські державні нагороди, зокрема Хрест Добродієвості або *Virtuti Militari*. Серед них були легіонери, солдати 1-го польського корпусу, добровольці, що брали участь у польсько-більшовицькій війні, повстанці з Сілезії і Великої Польщі, вояки 6-ї армії С. Галлера [5, с. 186]. Місцевий адміністративний апарат виявився неготовим до прибуття такого контингенту. Осадники, ігноруючи РКН, майже одразу приступили до силового захоплення земель.

Відповідно до розпорядження «Окружного бюро відбудови», що з'явилося у січні 1921 р., військові осадники мали отримати ліс та інші необхідні будівельні матеріали. Уряд звільняв переселенців від оподаткування та обіцяв надати суттєві суми державних субсидій і дешеві кредити. До того ж, осадники розраховували на отримання фінансової допомоги, що становила 50 – 90% від ринкової вартості отриманої землі [11, с. 61].

На практиці, до осені 1921 р. отримано фінансову допомогу від уряду, але існувала проблема з житлом. Деякі будували тимчасові землянки, інші захоплювали приватні маєтки. Як правило, осадники намагалися селитися компактно, займаючи певний «куток» у місцевих селах. Умови, в яких опинилися осадники, багатьох з них не влаштовували. Частина навіть вирішила повернутися до центральних районів Польщі.

Майже через два роки після початку кампанії з переселення, у листопаді 1922 р., осадники, що мешкали у Луцькому повіті, писали до сейму: «Добрі волинські ґрунти занедбані 8-річною безгосподарністю та розкраданнями з боку місцевого населення. На землі не вивозили добриво, засіваючи лише раз на рік. Зараз тут вирощують переважно тільки гречку та овес. Через це земля вимагає негайного удобрення, чого ми, не маючи постійних домівок, зробити не можемо, бо замість того, щоб купити добрив, витрачаємо кошти на винаймання житла та оренду інвентарю» [12, с. 155]. Отже, польська держава, яка розпочала акцію військового осадництва, не забезпечила належних умов переселенням, які дедалі більше почали діяти самостійно, раз по раз зустрічаючи опір з боку українського селянства, яке не бажало поступатися власними землями.

Населення, яке проживало на Волині, що цікаво, як українське, так і польське, одразу поставилося дуже критично до урядових планів щодо переселення у регіон військових [6, с. 39]. Місцеві землеробські організації ще у лютому 1921 р. відправили до сейму листа з критикою основних положень закону від 17 грудня 1920 р. У червні 1921 р. депутати отримали другого листа аналогічного змісту. Основною ідеєю листів була недоречність саме військової колонізації, натомість пропонувалося замінити солдат-колоністів на польських селян з центральних та західних регіонів країни. Серед частини українців також була поширеною думка, що невдовзі на ці землі повернуться більшовики і проведуть нову аграрну реформу, яка передасть землі, покинуті колишніми власниками ні польським осадникам, а українським селянам.

Додаткову напруженість створювала діяльність РКН, які часто здійснювали розподіл земель хаотично, порушуючи встановлені правові норми. Члени комісій надавали осадникам право власності над сервітутами, що завдавало шкоди інтересам місцевих дрібних господарів, які втрачали можливість користуватися луками, заготовляти дрова у лісі тощо. Звичайно, це ще більше налаштувало місцевий люд проти осадників. До того ж, все частішими ставали випадки самостійного захоплення солдатами земельних наділів та домівок українців. Про це навіть згадував

майор Лехницький, який очолював колонізаційне бюро у Західній Україні. Виступаючи у 1924 р. перед урядовими чиновниками у Варшаві, він зауважував, що «тепер на східних кресах... колишні споконвічні господарі української землі змушені шукати собі інше місце проживання поряд з осадниками або, взагалі, забиратися звідти (із західноукраїнських земель. – авт.) геть» [5, с. 185].

Протягом першого року осадництва, переселенці намагалися вести господарство разом, але згодом, коли поділ ділянок було завершено, осадники почали господарювати окремо. Суттєвою перешкодою у розвитку господарств переселенців були затримки з виміром землі, брак будівельних матеріалів, що часто було наслідком негативного ставлення до осадників з боку лісництва. Згідно зі звітами Міністерства сільського господарства, до кінця 1923 р. осадники на Волині отримали лише 43% будівельних матеріалів [11, с. 69]. Через загальну економічну кризу у країні, надходження обіцяних владою кредитів постійно відкладалося, а інфляція зменшувала їх реальну вартість. Так, відповідно до оцінок Міжвідомчої комісії у справах осадництва, позика у 2 млрд. марок, яку уряд затвердив на початку 1921 р. для військових переселенців на східні кордони Польщі, до осені того ж року знецінилась у чотири рази.

Тому становище поселенців було дуже складним, особливо тих, хто прибув після збору врожаю і був позбавлений будь-яких джерел до існування. До цієї групи входили солдати з поселення Дермань-Заслав'є Здолбунівського повіту, які у листопаді 1921 р. наступним чином описували ситуацію, в яку потрапили: «Ми прибули до Заслав'я 7 серпня поточного року. Хоча землю вже було закріплено за нами, ми зовсім нічого не отримали з врожаю... Ми лише ледь встигли засіяти наділи озимими. Тому ми не маємо ніяких запасів аж до наступного врожаю. Грошей взагалі не має, тому ми позбавлені можливості купити худобу та забезпечити себе харчуванням.... Наш одяг у жахливому стані. Місцеві селяни з нас глузують, вказуючи, що відсутність взуття є характерною ознакою осадника.... Як за таких обставин, ми маємо стати прикладом і поширювати польську культуру – не відомо. Замість того, щоб мати вплив на селян, ми маємо відчувати сором за власний зовнішній вигляд і надзвичайну бідність, в якій ми опинились» [12, с. 156].

Проте, з часом, позиції осадників почали зміцнюватися. У багатьох населених пунктах Волині та Галичини було організовано навчальні курси для колоністів, на яких вони могли отримати знання з особливостей ведення сільського господарства. Почали виникати сільськогосподарські кооперативи. Наприкінці 1922 р. на Волині вже діяло 13 кооперативів осадників, які нараховували понад 3 тис. членів. З осені 1921 р., колоністи почали брати активну участь у створенні органів місцевого самоврядування та створювати правління, що займалися вирішенням загальних справ колишніх солдатів [1, с. 148]. Незабаром після цього виникають Повітові союзи осадників. У березні 1922 р. у Варшаві відбулася перша зустріч військових поселенців, на якій було створено Центральний союз військових осадників.

На цьому етапі польська влада здійснювала колонізацію західноукраїнських земель шляхом парцеляції (поділу) відведених для цього ділянок. Слід зазначити, що на відміну від воєводств Східної Галичини, куди здебільшого прибували цивільні осадники, на Волині переважало військово-осадництво, що привело до появи цілого комплексу польських військових поселень.

Протягом 1921 – 1922 рр. тільки на Волинь прибуло 3,1 тис. військових переселенців, які отримала 45,2 тис. га землі, що становило 45,5% від обсягу земельного фонду, який мав бути переданий осадникам згідно з Законом від 17 грудня 1920 р. Всього на Волинь прийшло близько 45% від загальної кількості осадників на «східних кресах» [3, с. 78]. Їх господарства становили 1,3% від загальної кількості волинських господарств площею менше ніж 50 га та володіли 3,2% земель, що належали до цієї групи. Відповідно до норм Закону від 17 грудня 1920 р., розмір господарства осадника мав забезпечувати його економічну самодостатність, тому розмір наділів, що отримували переселенці, залежав від конкретних природно-кліматичних умов у тому чи іншому регіоні. Так, у північних повітах Волинського воєводства, де ґрунти були поганої якості, ділянки осадників мали середню площу 15–30 га, тоді як у більш родючих південних повітах – 10–15 га [8, с. 144].

Питання військового осадництва на «східних кресах» неодноразово обговорювалося у Сеймі. Серед польських політиків було чимало тих, хто критично ставився до методів здійснення цієї акції. Улітку 1922 р. до східних воєводств вирушила спеціальна комісія, складена з депутатів Сейму, що мала на місці ознайомитися із ситуацією, яка склалася навколо осадництва. Відвідання Волині залишило позитивні враження. Кореспондент видання «Polska Zbrojna» повідомляв наступне: «Члени комісії відзначають надзвичайно активну роботу осадників, які, попри недостатню державну допомогу, браком будівельних матеріалів, своїми силами обробляють земельні ділянки, будують невеликі котеджі, або навіть землянки, розбивають фруктові сади» [7, с. 275].

Опоненти осадництва, передусім з польської правниці, продовжували критикувати переселення, зокрема і з трибуни Сейму. У концентрованому вигляді думку противників осадництва сформулював відомий публіцист та журналіст К. Сроковський. У своїй доповіді, підготовленій для прем'єр-міністра В. Сікорського, він стверджував, що процес акліматизації переселенців надто важкий, більшість з них слабо знайомо з особливостями фермерської праці, їм бракує коштів. Але найбільше автора доповіді бентежив той факт, що осадники, одружуючись з українками, «стають на шлях асиміляції з місцевим населенням» [12, с. 157]. Через це, на погляд К. Сроковського, здійснення політичної та національно-культурної місії військових переселенців, виглядало проблематичним.

У березні 1923 р. вийшла постанова Сейму, яка призупиняла військове осадництво. Остаточно переселення польських військових на західноукраїнські землі було завершено після початку реалізації аграрної реформи, закон про яку з'явився 28 грудня 1925 р. [10, с. 49]. Було визнано, що продовжувати політику осадництва неможливо через брак у держави необхідних для цього коштів.

З точки української хліборобської цивілізації польське військове осадництво відіграло здебільшого негативну роль, ставши чинником соціального роз'єднання, контрінтеграційним елементом для української сільськогосподарської еліти. Військове осадництво, і це визнавали самі поляки, було важливою складовою асиміляційної політики Варшави на «східних кресах». Воно провокувало економічний націоналізм українців, що став своєрідною захисною стратегією українських селян, яку вони намагалися протиставити осадникам, які були носіями іншої культури і загрожували сталому укладу українського села.

Висновки. Колонізаторська та асиміляційна політика урядів II Речі Посполитої у 1920–1923 рр. провокувала у західноукраїнських землях постійні конфлікти, що виникали у соціально-політичній та економічній площині. З огляду на це, військове осадництво мало негативний вплив на характер аграрних відносин у регіоні. Осадники отримували найбільш родючі землі, що тільки поглиблювало хронічне малоземелля західноукраїнського селянства. Практика військового осадництва, особливо на Волині, де воно набуло найбільших масштабів, об'єктивно сприяла витісненню українців на другорядні економічні позиції на власній землі. Поява осадників надала імпульс поширенню серед селян руйнівної більшовицької пропаганди та стала каталізатором процесу поляризації корінного сільського населення краю за класовим принципом. Хоча саме осадництво було досить неоднорідним соціальним явищем, все ж кількість заможних господарів серед осадників була значно більшою, а бідняків – меншою, у порівнянні з аналогічним співвідношенням у середовищі місцевих українських і польських селян.

Аграрна політика польських урядів початку 1920-х рр., тільки загострила проблеми українського селянства. Так сталося тому, що Варшава розглядала будь-які аграрні перетворення у Східній Галичині та на Волині скрізь призму власних національно-політичних інтересів, зокрема розраховуючи використати військове осадництво як інструмент перетворення польської національної меншості на «східних кресах» на більшість. Це, у свою чергу, дозволило б створити підґрунтя для руйнації традиційного аграрного укладу українського села, тим самим подолавши найбільші перепони на шляху реалізації головної мети національної політики II Речі Посполитої, що полягала в асиміляції та колонізації українців.

Список використаних джерел:

1. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Вип. 33. С. 146–153.
2. Виздрік В. Польське військове осадництво на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2013. № 21. С. 48–53.
3. Виздрік В. Соціально-економічні наслідки польської аграрної політики в Галичині у міжвоєнний період. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 809. С. 73–79.
4. Крюков А. Аграрні реформи польських урядів міжвоєнної Польщі в українській історіографії. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23 – 24. С. 394–400.
5. Панишко Г. Політико-правова оцінка польського військового осадництва на Волині у складі II Речі Посполитої. Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2013. Т. 25–26. – С. 183–186.
6. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 112 с.

7. Bocian F. Osadnictwo wojskowe. Kalendarz Ziemi Wschodnich na rok 1935. Warszawa, 1934. S. 270–281.
8. Głowacka L., Żak A. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921–1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego. Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej. 2006. № 28. S. 140–164.
9. Kamiński W. Osadnictwo wojskowe. Rocznik Ziemi Wschodnich i kalendarz na rok 1937. Warszawa, 1936. S. 168–177.
10. Milewski J. Osadnicy wojskowe na Kresach. Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. 2004. № 12. S. 44–49.
11. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. Warszawa : Rytm, 2003. 490 s.
12. Stobniak-Smogorzewska J. Osadnictwo na Wołyniu 1921–1940. Niepodległość i Pamięć. 2008. № 15/1 (27). S. 153–176.